Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2012. Вип. 16. С. 190–204.

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ДОПОМІЖНІ РЕМЕСЛА Й ПРОМИСЛИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ I – ПОЧАТКУ II ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. (ПРОБЛЕМАТИКА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА), АБО ПРО “ВИРОБНИЧИЙ ХІАТУС” В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ АРХЕОЛОГІВ

10 років тому в Інституті археології НАН України я захистив кандидатську дисертацію на тему “Давнє чинбарство на території України за археологічними даними” [Войнаровський, 2002]. Працюючи над цією проблемою й надалі, я все більше переконувався в необхідності дослідження саме проблем, пов’язаних з давніми виробництвами, особливо з їх археологічним (насамперед – методичним) та економічним аспектами.

Парадокс: виробництво, ремесло є археологічно найбільш вловимими з усіх видів людської діяльності; давні технології зберігались до нового часу й відносно добре реконструюються методами практичного моделювання технологічного процесу та зіставлення їх з етнографічними матеріалами, а давнє виробництво, економіка й нині залишаються на маргінесі археологічних робіт (очевидно, там, де в природі знаходяться виробничі об’єкти й осередки – за межами давніх поселень). Хибна, на мій погляд, для останніх десятиліть практика проведення археологічних робіт в значному об’ємі (для культур пізньоримського часу – в абсолютній більшості) саме на могильниках привела до того, що поховальний обряд, вірування, світогляд (галузі ідеології – археологічно маловловимої, спірної, важкодоказової) займають в узагальнюючих працях українських археологів вдвоє-вчетверо більше місця, ніж давні виробництва. Щоб не бути голослівним:

– Цигилик В. Населення Верхнього Подністров’я перших століть н. е. – К., 1975. – 172 с. (липицька культура): з них лише 4 сторінки присвячені ремеслу, розділ “Поховальний обряд, ідеологічні уявлення” – 10 сторінок.

– Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса – Lublin, 2001. – 290 с. (узагальнююча і всеохоплююча робота з найповажнішого для розвитку економіки періоду I тис. н.е.: як відомо, “черняхівська культура – продукт ремесла й торгівлі”): “Погребальный обряд” – 20 сторінок, ремесло – менше 12 сторінок.

– Михайлина Л. Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами – К., 2007 (райковецька культура): з 300 сторінок тексту ремеслу та промислам присвячено 19 сторінок з рисунками, розділ же “Первісні вірування” – 53 с. (як відомо, могильники райковецької культури – поодинокі, за винятком Ревнянського тілопального досліджувались лише частково, основна маса поховань відноситься до фінального етапу культури, а отримання найбільш значимої інформації про поховальний обряд можливе лише за умови повного дослідження некрополя; реконструкції ж уявлень давніх слов’ян на матеріалах “городищ-святилищ” чи окремих “культових об’єктів” в значній мірі грішать гіпотетичністю й недоказовістю).

– Козак Д. Венеди. – К., 2008. – 470 с. (зубрицька культура): розділ “Ковальське та інші ремесла” – 3 сторінки (з рисунками), ще 1,5 сторінки – результати металографічних досліджень Г. О. Вознесенською ковальських виробів з пам’яток зубрицької культури Подністров’я, розділ “Світогляд” – 40 сторінок (і це для культури, де не відкрито жодного могильника – Козак, 1992, с. 68; 2008, с. 166).

– Вакуленко Л. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) – К., 2010. – 304 с. (культура карпатських курганів): ремеслу присвячено… 8 сторінок, і то лише металообробці (трішки) та гончарству (що тут можна сказати про “соціально-економічні процеси”, винесені у заголовок книги?); розділ “Поховальний обряд культури карпатських курганів” – 45 сторінок.

– Навіть у такій фундаментальній лауреатській праці як “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” – К., 1990, з 488 сторінок ремеслу присвячено усього 28 сторінок, розділам про поховальний обряд – 30 сторінок (хоч усе I тис. – це час *“панування серед слов’янського населення такої форми поховальної обрядності, яка не фіксується археологічними методами”* – Козак, 2008, с. 166).

Показником уваги вітчизняних археологів до проблем давнього ремесла є й, наприклад, узагальнюючі праці з цієї проблематики (відкинемо публікації ще радянського часу). Насамперед зауважимо, “Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине”, 1994 р. – чудова колективна монографія українських археологів [Березанская и др., 1994], але… з ремесла лише доби енеоліту-бронзи (мабуть тому, що для цього періоду головне – матеріальна культура, у т.ч. давні виробництва, а питання етносу, історичної чи політичної ситуації, яким стільки уваги приділяється починаючи з I тис. н. е. – навіть не вторинні). Чогось подібного в слов’янській археології України, на жаль, не існує. Є невеличкий збірник статей “Стародавнє виробництво на території України” – К., 1992, але… 20-річної давності, до того ж лише 2 з 16 статей у ньому – з археології ремесла I тис. н. е. Напевно, цікавою й потрібною є постдисертаційна монографія А. Петраускаса 2006 р. “Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров‘я в IX–XIII ст.” – К., 2006 р., 200 с., але вона малодоступна (не зміг її знайти в кількох західноукраїнських університетських бібліотеках), до того ж, з проблематики лише давньоруського періоду і лише Середнього Подніпров’я.

Теоретичні розробки у цьому напрямку закінчились після 1988 р. – виходу колективної монографії “Проблемная ситуация в современной археологи” під редакцією В. Генінга [Проблемная ситуация, 1988], особливо двох її розділів (третина книги) “Проблемы изучения экономики древних обществ в археологии” (С. Смірнов) та “Исследования социально-исторических аспектов первобытного ремесла” (Л. Черних), та смерті самого дослідника й скорого закриття Відділу теорії й методики археологічних досліджень в Інституті археології НАН України. З цього часу в Україні – мінімум теорії з давніх виробництв, якщо не рахувати невеличкої книжки (за результатами кандидатської дисертації) П. Пеняка “Ремесло Київської Русі: структура і організація” – К., 1998, 136 с., але лише одного аспекту ремесла – його структури й організації та, знову, ремесла лише давньоруського. Водночас, наприклад, в Росії останні десятиліття у цьому напрямку (давні виробництва, їх реконструкції та експериментальні відтворення, економіка, соціально-економічний устрій) й далі плідно працюють В. Массон та Інститут історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург): В. Бочкарьов, С. Кулаков, О. Курбатов, С. Міняєв, Г. Попльовко, Н. Скакун, В. Щелинський, переповнені замовленнями експериментально-трасологічна лабораторія та лабораторія археологічної технології.

Із дисертацій, захищених на тему давніх ремесел і промислів, крім моєї 2002 р., слід відзначити кандидатську працю А.Петраускаса “Ремесла і промисли сільського населення Середнього Подніпров’я в IX–XIII ст.”, 2003 р. (тематично обмежену територіально та хронологічно). Жодної докторської дисертації з економіки населення України I тис. н. е., захищеної на археологічному матеріалі протягом останніх двох десятиліть, я пригадати не можу.

Особливо цей “виробничий хіатус” характерний для української археології останнього часу і ця тенденція, на жаль, закріплюється. Конференція й збірник 2002 р. “Сучасні проблеми археології” – К., Інститут археології НАН України: зі 117 доповідей і публікацій тільки 13 (тобто, близько 10 %) присвячені ремеслам і лише 1–2 – допоміжним ремеслам і промислам, решта – металургія з металообробкою та гончарство (інформативна база з яких на сьогодні і так величезна). Очевидно, таке співвідношення – лише кожна 10-а стаття присвячена ремеслу, кожна 100-а промислам – загалом характерне для української археологічної проблематики.

Конференція 2010 р. “Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова)”, Київ, на базі експедиції – потужний науковий захід за участі спеціалістів з України, Росії, Білорусії, Литви: з

30 доповідей лише 2 (скловиробництво та допоміжні ремесла й промисли черняхівської культури) – з виробничої тематики: остання, очевидно, також не входить в перелік актуальних проблем черняховістики [Черняхівська культура, 2010].

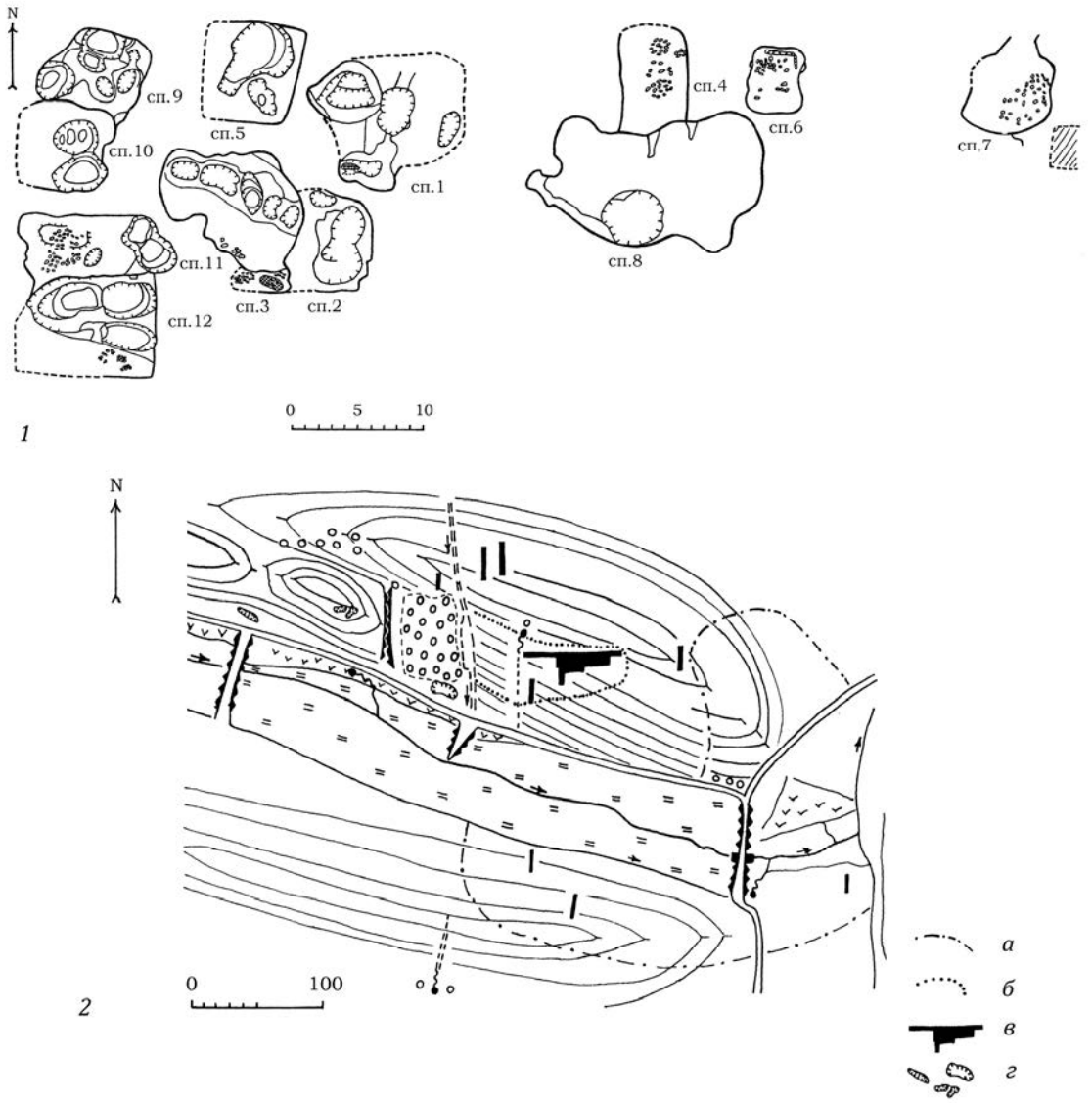

Рис. 1. *1* – план розкопаної частини чинбарського осередка черняхівської культури Добринівці I (споруди-чинбарні 1–3, 5, 8, 9–12 з ямами-чанами, північна подвійна яма сп. 12 – яма-"творило" для гашення вапна), *2* – загальний план поселення та виробничого осередка; *а* – межі поселення черняхівської культури, *б* – чинбарський комплекс, *в* – розкоп, *г* – давній вапняковий кар'єр та місця виборки гіпсу.

Fig. 1. *1* – plans of the excavated part of Chernyakhiv culture currying cell Dobrynivci I (tanneries 1–3, 5, 8, 9–12 with pit-vats, a double pit to the north, structure 12 – "tvorylo"-pit for slaking lime), *2* – general map of the settlement and the production cell, *a* – borders of the Chernyakhiv culture period settlement, *b* – currying complex, *c* – excavation area, *d* – ancient limestone quarry, gypsum extraction sites.

Актуальні проблеми, 2010; Черняхівська культура: матеріали досліджень, 2011]. Те ж – і конференція "Актуальні проблеми археології", міжнародна наукова конференція на пошану І. Винокура, Кам'янець-Подільський, 2010 р.: з заявлених на секціях археології I – початку II тис. н. е. "Проблеми черняхівської культури", "Археологічні дослідження культури ранніх

слов'ян" та "Давньоруські старожитності" 38 доповідей лише 3 стосувались давніх виробництв – чинбарства (моя) та залишків ювелірної й гончарної черняхівських майстерень [Актуальні проблеми, 2010] – ще одне підтвердження песимістичного відношення археологів-славістів до виробничої проблематики.

Серед наявних публікацій з проблем давнього ремесла абсолютно домінує технологічний аспект. Так, аналіз рубрики "До історії давнього виробництва" журналу "Археологія" (єдиного в країні щоквартальника з проблем археології та давньої історії) останнього десятиліття показує, що основна увага й тут відведена технології виготовлення знарядь праці та зброї (бронзове литво, прикраси, сарматські мечі, залізні речі з…, волинцевсько-роменські зернотерки, т. зв. кістяні "кішки"), лише по разу – організації залізоробки в Києві, бортництву та добуванню каменю. Тобто, давнє виробництво тут підміняється реконструкцією технології виготовлення окремих предметів (відповідно, археологія – речезнавством), об'єкти виробництва, особливо комплекси чи центри, майже не аналізуються (виключення: В. Войнаровський. Давнє чинбарство на території України // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 111–133). А, як відомо, знаряддя, інструментарій, зброя чи прикраси – це рухомий матеріал, що лише в поодиноких випадках маркує виробничі місця чи майстерні, для визначення останніх насамперед важливі специфічні пристосування, теплопристрої, сировина, брак, відходи виробництва. Наскільки вражаючі історичні, археологічні, економічні висновки можна отримати з аналізу, наприклад, лише давньої залізоробки (але тільки у її всеохопленні: артефакти, технології, генезис, розвиток), вказують публікації С. Панькова – провідного вітчизняного спеціаліста з археології цієї галузі.

Якщо в радянські часи археологи обережно підходили до узагальнень з ремесла, остерігаючись протирічити класикам марксизму-ленінізму, котрі детально розписали й дали визначення основним поняттям ремесла й промислу, чи, не дай Боже, "Ремеслу древней Руси" самого академіка Б. О. Рибакова, то нині в українській археології домінують сила інерції й відсутність коштів як на масштабні розкопки (а дослідити виробничий осередок чи слов'янський "ремісничий центр" по-іншому неможливо), так і на природничі аналізи.

З іншої сторони, нині база з давніх виробництв поповнюється матеріалом з т. зв. рятівних археологічних робіт: автостради чи трубопроводи проходять не лише через давні поселення чи могильники, а, частіше, по периферії давніх селищ, через їх виробничу та ресурсну зони. А саме тут знаходяться об'єкти й осередки давніх ремесел та промислів. Не дивно, що останніми десятиліттями повсюдно різко виросла кількість об'єктів "невідомого" призначення: якісь конструкції з перепаленого каміння без основних ознак теплопристроїв, скупчення ям "дивних" форм (щось типу "глинників"), глинобитних печей без чітких слідів якогось виробництва, але й не побутових… Усе це супроводжується інвентарем, функціональне призначення якого визначити важко, так як це, напевно, виробничі (вузькопрофесійні, рідкісні) знаряддя, а не добре всім відомі побутові предмети. Ці "невідомі" об'єкти повинні бути пояснені: чи нормально, що не інтерпретовані (вірніше, інтерпретовані як виключно "хлібні" чи, останнім часом, "виробничі") уже понад 40 (!) років 49 (!) великих глиняних печей у два ряди на городищі – давньоруському місті Звенигород на Білці неподалік Львова (унікальний комплекс, на наш погляд, більшість з цих печей призначалась для масштабного випалу вапняку перед гашенням вапна) [Ратич, Шеломенцев-Терский, 1972; Гупало, 2009; Войнаровський, 2011]?

Як зазначалось, величезний масив давнього виробництва розташований поза межами селищ, в їх господарській та сировинній зоні, які досліджуються лише спорадично. Саме тут знаходяться об'єкти (стаціонарні, маркуючі функцію, артефакти) значної кількості допоміжних ремесел та промислів України I – початку II тис. н. е. Ця галузь давнього виробництва найменш досліджена, окремі галузі допоміжних занять взагалі археологічно не вивчались (поташництво, наприклад). Лише поодинокі праці існують з археології добування й первинної переробки залізної руди, каоліну, каменю, солі, виготовлення вапна, недостатньо – з продукування деревного вугілля та дьогтю. А ці галузі добувного ремесла та лісохімічного промислу залишають значні (часто великі й численні) стаціонарні об'єкти: каменоломні й кар'єри, печі,

ями-чани, кам'яні виробничі площадки, також – специфічний інвентар та кінцевий продукт: руду, глину, камінь, вапно, вугілля, що легко фіксуються археологічними методами. Багато таких об'єктів на сьогодні уже досліджено, хоч значна їхня кількість так і залишились в ранзі об'єктів "незрозумілого" призначення.

Проблема давніх допоміжних ремесел та промислів вивищується ще й тому, що в сумі ці заняття значно переважають базові галузі ремесла. Для виготовлення залізних знарядь необхідні такі допоміжні виробництва як добування руди, її первинна переробка (сушка, подрібнення, агломерація), випал деревного вугілля (паливо), виготовлення вапна (флюс). Водночас вапнярство – це цілий ланцюг допоміжних ремісничих операцій: добування вапняку (залишаються каменоломні), його випалення (вапнярські печі чи вогнища, часто на деревному вугіллі), подрібнення (кам'яні робочі площадки), гашення вапна (ями-"творила", часто з вапном), ємності для зберігання вапна (ями, посуд). Деревне вугілля, вапно, поташ використовувались у виробництві скла та відбілюванні полотна. Водночас для продукування поташу потрібні багато золи (її випалення та зберігання, залишаються потужні зольні плями, ями з золою, "зольники"), спеціальні ємності для вилуговування золи (ями-чани, великі посудини з золою й вапном, горщики з отвором у дні), печі-"гарти" для вижарювання поташу (тут масово затребовані деревне вугілля та вапно). Процес масової професійної вичинки шкіри (чинбарство пізньоримського та давньоруського часу) супроводжувався допоміжними об'єктами з виробництва вапна, деревного вугілля, дьогтю, таке співіснування об'єктів різного призначення мною засвідчено на спеціалізованих чинбарських осередках черняхівської культури Добринівці I на Буковині та Гряда I поблизу Львова, такому ж осередку XV–XVI ст. "Перун" у центрі Львова (середмістя Львова пізньосередньовічного, чудово збережені артефакти з органічних матеріалів) [Войнаровський, 1998; 2006; Терський, Войнаровський, Овчінніков, 2007; В. Войнаровський, А. Войнаровський, 2011] (рис. 1, 2, 3). Дігтярство залишає спеціальні ями-"майдани" (конічні ями з ямкою-"під'ямником" у дні) та спеціальний посуд (з багатьма отворами у дні – ситоподібний, з патьоками дьогтю на стінках та залишками березової кори). Гончарство забезпечується добуванням глини (каолінові "глинники"), її збагаченням (глина в ямі чи на долівці), підготовкою начину (ємності чи місця приготування жорстви й шамоту, запаси піску, дрібнотовчених кераміки та каміння). Тут мушу категорично заперечити можливість існування гончарства, навіть з ручним формуванням посудин, без застосування гончарного кола, як домашнього, сімейного виробничого заняття: малі, як правило, масштаби давніх поселень і відповідні потреби у керамічному посуді, уніфікація номенклатури й форм ліпного посуду однозначно свідчать про існування лише громадського, навіть міжпоселенського гончарства як ремесла, в масі сезонного.

На певних етапах розвитку суспільства допоміжними ремеслами стає й ряд колишніх домашніх виробничих занять – обробка шкіри, каменю, кістки, дерева, ткацтво. Чинбарство (а також шевство, кушнірство, римарство) потребує солі (консервація шкір), золи, вапна, кори, дьогтю (зоління-вапнування й дублення шкіри), тобто, продуктів добувного, лісового та лісохімічного промислів.

Костерізка, ткацтво потребують поташу – виварювання рогу й кістки в поташі для їх розм'якшення, також – для відбілювання полотна.

Ливарна справа (до речі, вважаю її в первісних суспільствах цілком домашньою чи громадською справою: про це свідчать сліди, відходи й знаряддя ливарства в звичайних житлових помешканнях, часто – кількох на поселенні) вимагає добування каменю, випалу деревного вугілля, виготовлення вогнетривких глиняних розчинів.

Обробка каменю (виробництво зернотерок та жорен, абразивів, кам'яне будівництво, скульптура й дрібна пластика) залишає сліди його добування (каменоломні, штольні, ями), місця й залишки обтісування каменю, спеціальні інструменти для його добування, різьби, шліфування.

Деревообробка (теслярство, столярство, бондарство, ложкарство, токарство, колодійство) забезпечувалась масовим лісовим промислом: заготовкою й обробкою дерева, його

транспортуванням та зберіганням (фіксуються за численним і диференційованим залізним інструментарієм, іноді вдається дослідити сушарні чи й майстерні).

Прядіння, ткацтво, плетіння, валяння потребують таких продуктів сільського господарства як вовна, коноплі, льон (тваринництво й землеробство) – зберігаються кістки відповідних тварин та зерна технічних культур, також копанки-“мочила”, іноді – штучні водойми із загат і валів, продукти лісохімічних й добувних промислів – поташ для промивання пряжі, поташ і вапно для відбілювання тканини.

Навіть звичайні домашні побутові чи виробничі заняття постійно потребують деревини, золи, поташу (останній – і для миття, прання, вичинки шкіри і хутра, приготування фарб, лікування отруєнь), вапна (підбілювання стін і печей, як антисептик – у корм худобі, санітарне вапнування рогів і копит худоби), солі (насамперед, для консервації шкур, хутра, тривалого збереження м’ясних та рибних продуктів), каменю (викладка печей), дьогтю й смоли (убезпечення дерева й шкіри від гниття, змазування коліс, антисептик).

Тобто, продукція допоміжних ремесел і промислів затребувана як у первісному побуті, так і виробничою діяльністю. Питання ж допоміжних ремесел в українській археології нині абсолютно не відповідає ролі цих занять в давній економіці, воно мало розроблене й дуже проблемне. Тут і проблеми дефініцій, методики пошуку та вичленення об’єктів цих ремесел, палеоекономічного аналізу таких комплексів. Попередньо пропоную наступну сітку понять та типологію давніх виробничих занять. Загальна типологія занять: домашні, громадські, професійні заняття. Домашні (сімейні) заняття: побутові, господарські, виробничі. Громадські заняття: сімейні виробничі заняття, громадське ремесло, професійне ремесло. Ремесло – категорія виключно спеціалізованого виробничого заняття. Ремесло є громадське (для первісного суспільства, як відомо, ремесло завжди громадське – Проблемная ситуация, 1988, с. 189) та професійне.

Водночас ремесла є базовими (основними, завжди й одвічно спеціалізованимими): металургія й металообробка, кружальне гончарство, склоробка, та допоміжними. Допоміжні ремесла й промисли є 1) основними: добувні промисли – добування руди, глини, каменю, торфу, солі, вапнярство, поташництво, лісові промисли – заготовка деревини, кори, бересту, лика, меду, воску, живиці, грибів, ягід, трав, неземлеробські промисли – полювання, рибальство, 2) вторинними: багато домашніх виробничих занять, як зазначалось, при сприятливих умовах стають допоміжними ремеслами, тобто, професійними масовими товарними заняттями. З X/XI ст. на ринок починають надходити продукти таких селянських ремесел (колишніх домашніх виробничих занять) як чинбарство, шевство, ткацтво, костерізка, ливарство (в більшості стає ювелірною справою), обробка дерева й каменю.

Паралельно існують промисли – за А. Свінідзе, несільськогосподарські добувні заняття, використання чи розробка різних некультивованих (сирих) природних багатств земних надр, вод, дикої фауни і флори, які при необхідності супроводжуються їх первинною обробкою [Сванидзе, 1985, с. 17]. Спочатку вони існують як сімейні виробничі заняття – спорадичні, неприбуткові. За сприятливих економічних умов і, в першу чергу там, де роль орного землеробства була низькою, ці заняття стають регулярними і постійними, проводяться за рахунок сільськогосподарських робіт чи як підсобні до них, спеціалізуються, реалізуються через ринок (на замовлення чи продаж), тобто, стають промислами (у майбутньому – промисловістю) – уже ринковою категорією.

Усі галузі допоміжного ремесла залишають стаціонарні й рухомі артефакти. Нагальна необхідність нині: розробка чітких визначень ремесла та промислу; вироблення ряду археологічних ознак допоміжних ремесел і промислів, насамперед – стаціонарних; реконструкція давньої технології цих виробництв (етапів); палеоекономічний аналіз виділених допоміжних ремісничих комплексів й осередків; розробка критеріїв оцінки рівня диференціації та спеціалізації допоміжних ремесел та промислів, їх співвідношення з базовими, більш вагомими для суспільства, ремеслами; визначення їх місця й ролі в загальній структурі давнього виробництва, давньої економіки загалом.

Завданням є визначити причини (історичні, економічні, соціальні) зміни рівня спеціалізації допоміжних виробничих занять і ремесел, переходу від виробничої спеціалізації до професійної й далі – до внутрішньої (внутрігалузевої) спеціалізації (визначення рівнів спеціалізації – моє: Войнаровський, 1998, с. 303).

Необхідно встановити взаємозв'язок між рівнем розвитку допоміжних виробничих занять та соціальною структурою суспільства (велика та мала сім'я, великосімейна і сусідська громада, індивідуалізація господарства, майнове й соціальне розшарування, статус виробника).

Потрібно порівняти рівні розвитку допоміжних ремесел і промислів населення України й Південно-Східної Європи з однієї сторони та інших територій Європейського Барбарикуму та античного світу – з іншої.

По-можливості, слід визначити генезис допоміжних ремесел та промислів населення України I – початку II тис. н. е., роль трансляторів нових технологій у цій галузі економіки: кельтів (для вапнярства, наприклад), античного світу, центральноєвропейського Барбарикуму, арабського Сходу.

Необхідно адаптувати систему залучення методів інших наук, насамперед природничих (хімія, геологія, трасологія, спектрографія), до відбору зразків (знарядь, ґрунту, відходів, інгредієнтів, браку) для аналізу та встановлення функціональної належності рухомих чи стаціонарних артефактів.

Важливим є питання джерельного забезпечення дослідження давніх допоміжних ремесел та промислів. На сьогоднішній день найбільш повно археологічно засвідчено й реконструйовано домашні виробничі заняття – вони концентруються в межах житлово-господарських комплексів (дворів), ті розкопуються в межах поселень. Навіть коли деякі з тих занять стають допоміжними ремеслами (костерізка, ливарство, деревообробка), ці ремесла (майстерні) розміщуються в межах поселень чи на їх окраїнах. Фіксуються добре, майже завжди – за рахунок рухомого матеріалу: знарядь, виробів, браку чи залишків.

Деякі ремесла (колишні домашні виробничі заняття), як от професійне чинбарство, виносяться за межі поселень. Тут також розташована й більшість допоміжних ремесел і промислів. Ці виробництва добре фіксуються, бо залишають стаціонарні об'єкти, деякі (дігтярство й смолярство, вуглярство) перевірені експериментальними роботами.

На сьогодні, вважаю, мною започаткована розробка проблеми археологічного вичленення та інтерпретації вапнярства [Войнаровський, 2009; Войнаровський В., Войнаровський А., 2010; Voinarovskyi, 2012]. Особисто мною були відкриті й досліджувались вапнярські об'єкти й комплекси в складі чинбарських осередків черняхівської культури Добринівці I на Буковині та Гряда I поблизу Львова, чинбарського осередку "Перун" XV–XVI ст. в центрі Львова (середмістя Львова середньовічного).

Питання давнього вапнярства я апробував на міжнародних археологічних конференціях у Львові, Києві, Кросно (РП), Тулі (РФ). Опублікував статті з вапнярства черняхівської культури, римського часу, Галицько-Волинської Русі. Вапнярській частині виробничого осередку IV ст. н. е. Гряда I присвячено відповідний розділ моєї (у співавторстві) книги "Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н.е. поблизу Львова", 2011 р.

Добування й попередня обробка залізної руди (її сушка, дроблення) археологічно для I – початку II тис. н. е. Південно-Східної Європи майже не засвідчені. Лише з етапу збагачення руди (агломераційні печі) цей промисел фіксується добре.

Добування глини. В ряді культур I тис. н. е. окремі скупчення ям інтерпретуються як ями для добування каоліну. Але це не такі чіткі "глинники" (скупчення в місці виходу каоліну з багатьох ям різного розміру, що взаємно перекриваються) як, наприклад, з Radovesic, Чехія [Waldhauser, 1977, obr. 3, 5, 6], я знаходжу підстави вбачати в перших радше комплекс з чинбарських ям-чанів для зоління, промивання й дублення шкір, ніж "глинники".

Набагато краще фіксується підготовка гончарної глини до використання (вимучування, збагачення домішками) – тому що на поселеннях, часто в межах житлово-господарських дворів.

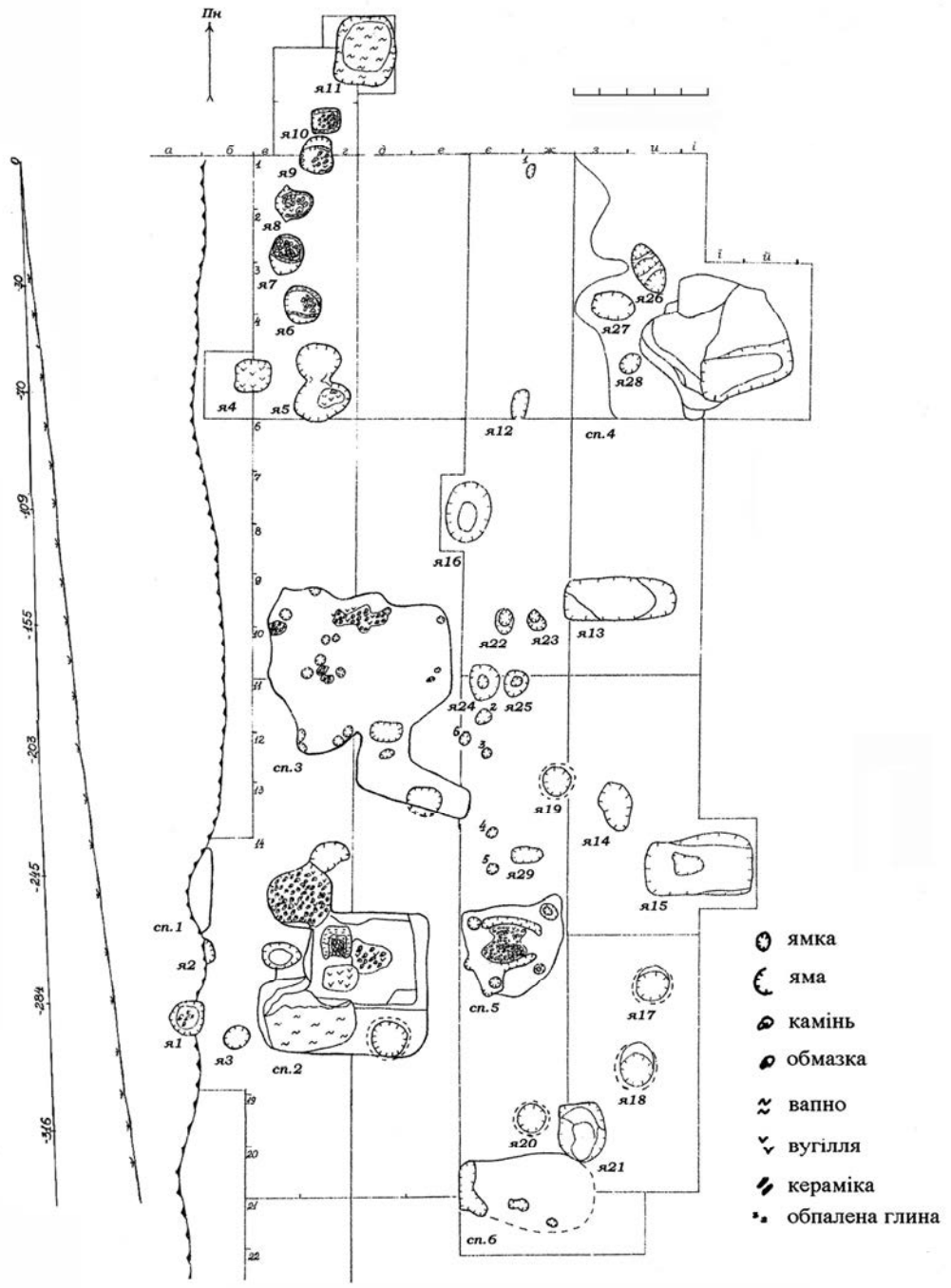

Рис. 2. Чинбарський осередок черняхівської культури Гряда I поблизу Львова, сп. 2 і 4 – чинбарні, сп. 5 – вапнярня для випалу вапняку, ями 4, 5, 12 – об’єкти для випалу та зберігання деревного вугілля, 6–10 – ями-печі для випалювання вапняку, 11 – яма-“творило” для гашення вапна; 13, 15, яма у сп. 4 – ями-чани для дублення шкір, 16, 21, 26, 27 – ями-чани для вапнування шкір, 22–25 – ями з “під’ямником” у дні (дігтярня?).

Fig. 2. Chernyakhiv culture currying cell Gryada I near Lviv, structures 2 and 4 – tanneries, structure 5 – workshop for burning out limestone, pits 4, 5, 12 – objects for preparing and storing charcoal, 6–10 – pit-stoves for burning out limestone, 11 – “tvorylo”-pit for slaking lime, 13, 15, and the pit in structure 4 – pit-vats for skin tanning, 16, 21, 26, 27 – pit-vats for skin liming, 22–25 – pits with an “underpit” in their bottoms (possibly tarworks).

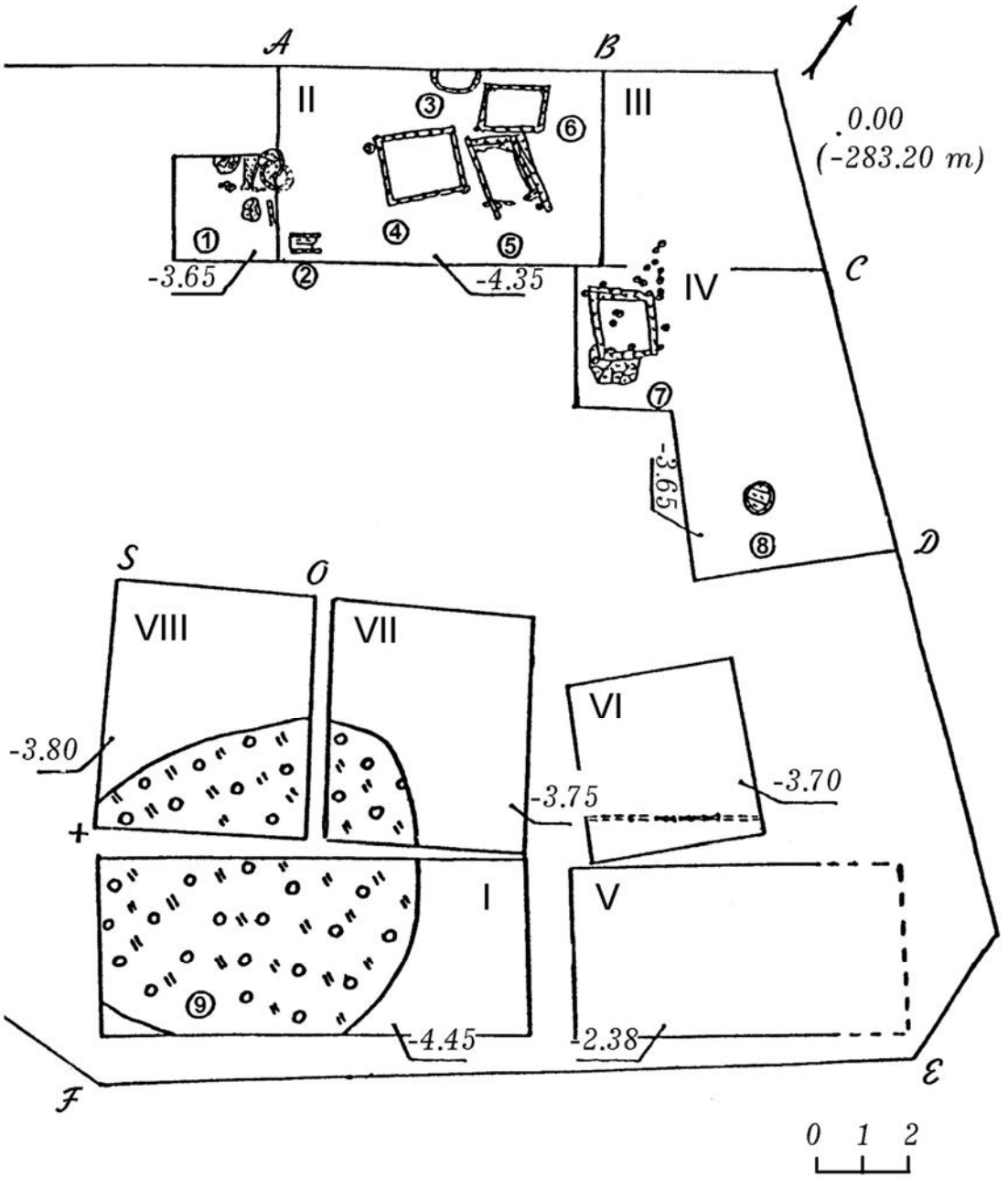

Рис. 3. Чинбарський осередок “Перун” XV–XVI ст. у Львові. *1* – 2-ярусний горн для випалу вапняку; *2* – дерев’яний ящик з вапном; *3, 8* – діжки для приготування дубильних речовин; *4–7* – дерев’яно-земляні чани для вапнування й дублення шкір; *9* – площадка для зберігання вапняку, можливо, й гашення вапна.

Fig. 3. Currying cell from XV–XVI c. “Perun” in Lviv. *1* – 2-tier furnace for burning out limestone; *2* – wooden box with lime; *3, 8* – barrels for preparing tanning solutions; *4–7* – wooden and earthen vats for liming and tanning skins; *9* – platform for storing limestone (and possibly for slaking lime).

Добування каменю відзначено поруч поселень черняхівської культури та античних міст Північного Причорномор’я, на Південному Бузі досліджувалось місце (каменоломня, робочі місця) добування вулканічного туфу, з якого тут же виготовляли млинарські жорна [Хавлюк, 1980; Петраускас, 2003].

Мною відзначено існування вапнякових кар'єрів черняхівської культури поблизу склоробного комплексу Комарів на Середньому Дністрі, чинбарських осередків Добринівці I та Гряда I [Войнаровський В., Войнаровський А., 2010; Voinarovskyi, 2012]. Широко відомі каменоломні пірофілітового сланцю на Овруччині в Середньому Подніпров'ї, звідки знамениті рожеві "шиферні" пряслиця та жорна поширювались на давньоруських селищах [Петраускас, 2003].

Солерозробка на Сиваші (пізньоримський час) та Прикарпатті (рубіж I–II тис. н. е.) відносно добре засвідчені археологічно.

Вуглярство й дігтярство черняхівської культури я розробляв у статті, опублікованій за результатами моєї доповіді "Проблеми археологічного дослідження допоміжних ремесел черняхівської культури (вапнярство, вуглярство, дігтярство)" на міжнародній конференції "Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень", Київ, 2010 р. [Войнаровський, 2011]. Вуглярські об'єкти супроводжують залізоробні комплекси першої й останньої чвертей I тис. н.е. Є вони і в складі чинбарського осередку IV ст. Гряда I, неодноразово опубліковані [Войнаровський, 2009, с. 388–390; Войнаровський В., Войнаровський А., 2011; Войнаровський, у друці].

Тут же, в Гряді I, в центральній частині комплексу розкопано споруду з 4 подвійними ямами (у дні великої ями, що замощувалась дровами та хмизом – паливом, розміщена мала яма – можливо, для встановлення в ній посудини з берестом), яку я схильний вважати черняхівською дігтярнею: розміщення дігтярського об'єкту в складі спеціалізованого чинбарського осередку пізньоримського часу – логічне, дьоготь використовувався для пом'якшення шкіри та виробів з неї, убезпечення їх від гниття, надання шкірі водовідпірності.

Але загалом джерельне забезпечення дігтярства I тис. н. е. незадовільне. Є чіткі дігтярські комплекси X–XIII ст., аналізовані в статтях і дисертаційно (А. Петраускас, І. Готун, О. Філюк тощо) [Готун, 1993; Готун, Петраускас, 2000; 2005; Філюк, 2002]. Але об'єкти дігтярства України I–IX ст. невідомі. Цікаво, що така ж ситуація складається і в археології решти Європи: в чудовому збірнику "Proceeding of the First International Symposium on Wood Tar and Pitch (Праці I міжнародного симпозіуму з деревної смоли та дьогтю) – Warszawa, 1997, 340 с., представлені статті, де аналізуються знахідки дьогтю в Європі доби мезоліту, неоліту, бронзи і раннього заліза, розвиненого середньовіччя, але жодної інформації про дігтярство римського часу чи раннього середньовіччя не надається. Якщо ранньосередньовічні виробничі й побутові заняття в умовах натурального господарства могли обходитись без дьогтю і смоли, то спеціалізоване товарне чинбарство та ряд інших ремесел пізньоримського часу (пропитка дьогтем шкір, взуття, ременів, рибацьких сіток, змазка коліс і полозів, лікування шкірних захворювань) – ні. Тим паче, що дьоготь як продукт був широко поширений уже в часи енеоліту-бронзи-раннього заліза.

Очевидно, в римський час і ранньому середньовіччі дьоготь, як і раніше, добувався на домашньому рівні в звичайних горщиках з березовою корою (як в Гряді I), іноді з численними дрібними отворами у дні, на вогні звичайних вогнищ ("корсажний" спосіб дистиляції). Лише в IX–X ст., вважаю, в Європі виробляється ямний спосіб отримання дьогтю, в т. зв. "мелєжах" чи "майданах" – з конічною ямою, обмазаною глиною і "під'ямником" (ще однією ямою-приймачем у дні); з XII ст. практикувався відвід дьогтю з "мелєжа" по спеціальній трубі-каналу. Дігтярство I тис. н. е. можна свідчити по посуді з сітчастим дном, залишками березової кори у ньому та коричневими патьоками дьогтю на його стінках. Дистиляція дьогтю в посудинах могла відбуватись і в печах різноманітного призначення чи "пригребищах" гончарних горнів (була б температура понад 400°C). Подібне (продукування поташу чи дьогтю) я відзначав для давньоруської гончарної майстерні № 2 з окольного граду Бакоти на Дністрі, де в топочній частині горнів виявлено ряд нижніх частин горщиків з деревним вугіллям та попелом в них та отвором у дні [Горішній, 1994, с. 99; Винокур, Горішній, 1994, с. 339–340].

Мною започатковано дослідження виробництва такого досить поширеного у стародавньому світі продукту лісохімічного процесу як поташ (карбонат калію) –

використовується у склоробці, чинбарстві, ткацтві, костерізці, приготуванні миючих рідин (луг) та фарб [Войнаровський, 2011; у друці-2]. Цей процес залишає в землі ями для вилуговування золи і печі-“гарти” для вижарювання поташу, що добре фіксуються археологічними методами. Виділивши за етнографічними даними стаціонарні й рухомі артефакти поташництва, я спробував реінтерпретувати як об’єкти з виробництва поташу деякі оригінальні об’єкти (майстерні з печами спеціальної конструкції, насамперед). Останні їх дослідниками визначались як печі для випалу деревного вугілля, кераміки чи селітри. Це унікальна майстерня з великими довгими печами в Коросниці біля Дрогобича (Львівська область, розкопки й публікація М. Бандрівського, пам’ятка черняхівської культури) [Бандрівський, 1995], кілька майстерень на городищах-літописних містах XII–XIII ст. у Василеві й Буківні на Дністрі (розкопки та публікація Б. Томенчука) [Томенчук, 2008, с. 34–36, рис. 27]. Абсолютно унікальними є частина майстерні-ремісничого комплексу з Василева з “системою ям і стоків” (глиняна гірка з приступками, жолобами та ямами) – на наш погляд, для вилуговування золи перед випаровуванням поташу та частина (східні піч-“гарт” та допоміжна нішоподібна піч, комплекс ям в долівці – за нами, для вилуговування золи та вижарювання поташу) великої майстерні-селітроварні XVI–XVII ст. на Більському городищі (Полтавщина, розкопки С. Скорого та Д. Каравайка з колегами, їх і публікація) [Скорий, Каравайко, 2010]. З рухомого матеріалу типовою ознакою виробництва поташу, на наш погляд, є горщики з одним отвором діаметром 1–1,5 см у дні – такі денця засвідчені на пшеворських поселеннях в Польщі (І. Чопек-Підгурська), райковецькому поселенні Мала Снітинка на Київщині (О. Філюк), давньоруському селищі в Бакоті (П. Горішній, І. Винокур) [Czopek-Podgurska, 1999; Філюк, 2002; Винокур, Горішній, 1994, с. 339–340]. З проблеми археологічної ідентифікації давнього поташництва я виступав на міжнародній конференції у Львові в 2011 р., подав статтю до публікації в Археологічних студіях, 2012 р. [Войнаровський, у друці-2]. Поташницька майстерня з Коросниці з моєю інтерпретацією повторно опублікована у збірнику “OIUM”, Київ, 2011 р. [Войнаровський, 2011].

Вершиною дослідження допоміжних ремесел та промислів є встановлення їх економічного потенціалу: палеоекономічний аналіз об’єктів, вичленення рівнів спеціалізації допоміжних виробничих занять, визначення економічних причин таких зрушень (стан ринку, попиту, грошового обігу, соціальної стратифікації), введення цих висновків в загальну картину соціально-економічної історії населення Південно-Східної Європи I – початку II тис. н.е. Окреме й велике питання – соціально-економічна організація допоміжних ремесел і промислів населення України I – першої чверті II тис. н.е. Проблемними тут, крім зазначених уже соціальних понять сім’ї, громади, статусу, є питання про роль та місце громадського допоміжного ремесла, громадських загальноремісничих центрів, вузько спеціалізованих виробничих осередків, індивідуалізація таких виробництв, власність на сировину та продукт праці.

Економічний аспект не можна обмежувати стадією реконструкції давньої технології допоміжних ремесел та промислів, палеоекономічним аналізом окремих об’єктів та осередків чи визначенням рівня диференціації та спеціалізації цих занять. Необхідно визначити умови переходу з одного рівня спеціалізації такого ремесла на інший, насамперед зовнішні: стабільна історична ситуація, ріст попиту на продукти допоміжних ремесел та промислів, убезпечення торгових шляхів і ринку, обіг грошей як еквіваленту товарів.

Питання допоміжних ремесел і промислів у ранньослов’янського населення необхідно розглядати як мінімум в перспективі I – початку II тис. н.е. (абсолютно необхідними тут повинні бути екскурси й порівняння з допоміжними ремеслами й промислами більш давніх епох та пізнього середньовіччя). Перша чверть I тис. н.е. – складний період розпаду та поширення одних етнокультурних груп (зарубинецької, пшеворської, скіфо-сарматської, дакійської) і виникнення нових культурних груп (липицької, постзарубинецької) та культур (зубрицької), існування в основному натурального господарства, окремих базових ремесел громадського та племінного підпорядкування, домінування домашніх виробничих занять і

сімейних та громадських промислів для забезпечення потреб великої сім'ї та громади (вироблений тут продукт – власність громади). Допоміжні виробництва (вуглярство, вапнярство, дігтярство) в цей час існують як підсобні, додаткові до залізоробки, ковальства, чинбарства. Експансія сарматських і германських груп, антиримські протистояння варварів обмежують економічні зв'язки з Імперією, грошовий обіг відсутній (римська монета – лише сировина для місцевого виготовлення прикрас), античний імпорт в Південно-Східноєвропейський Барбарикум надходить у вигляді окремих престижних речей – "парадного" посуду, прикрас з дорогоцінних металів тощо. Еквівалент їм – продукти промислів: шкіри, хутра, мед, віск, конопля.

Якісний стрибок до економічного росту відбувся в пізньоримський час. Сформування нових потужних культур – черняхівської, київської, вельбарської, карпатських курганів, стабілізація історичної ситуації по лінії замирення германці – Рим та германці – слов'яни, зрослий вплив античного світу на всі сфери господарської й виробничої діяльності варварів, ріст попиту античних провінцій (населення, ремесла) на сировину з варварських земель (шкіри, хутро, предмети лісових промислів), одночасно – експорт античних технологій, наводнення Барбарикуму дрібним античним імпортом і введення тут елементів грошового обігу сприяли зростанню виробничого потенціалу варварських культур, спеціалізації значної кількості раніше домашніх виробничих занять: чинбарства, ливарства, костерізки, обробки каменю і дерева. Росте роль й основних допоміжних ремесел та промислів – вапнярства, вуглярства, дігтярства, добування і переробки руди для задоволення зрослих потреб залізоробки, чинбарства, скловиробництва. Можливо, з'являються відхожі промисли – ливарство, кружальне гончарство. Збільшується кількість ремісничих майстерень та виробничих осередків. Росте індивідуалізація (в рамках малої сім'ї) господарства і виробництва, продукування товарів не лише на запит громади, а й на ринок. Розвивається торгівля, з'являються торгівці-перекупники (посередники), в місцях масового проживання варварів і зручних транспортних магістралей виникають торгово-виробничі факторії. Заключення мирних договорів Риму з варварами і поява на варварських землях римських вексиляцій (римські службовці тут одночасно були і ремісниками та торгівцями) убезпечують далекосяжний імпорт-експорт.

Історичні пертурбації кінця IV–V ст. – піку доби Великого переселення народів – в черговий раз змінюють економічну ситуацію в Барбарикумі Південно-Східної Європи. V–VII ст. – період повної натуралізації життя і господарства з існуванням домашніх занять практично у всіх сферах виробництва (за виключенням залізоробки, ковальства, очевидно, й ліпного гончарства – загальногромадських ремесел). Попит на продукти промислів задовольняється посімейно (великосімейно), допоміжні заняття як ремесло – відсутні. Відсутній і грошовий обіг у будь-якому вигляді. Попит на прикраси гамується через існування окремих загальноплемінних ювелірних осередків з ранньовізантійськими технологіями (Бернашівка, Пастирка, Зимне).

Для VIII–IX ст. характерний теж, в основному, неспеціалізований рівень виробництв. Допоміжні виробничі заняття виконуються членами великої сім'ї для власних потреб і запитів громади. Поступово нарощуються масштаби виробництва. З IX ст. частина домашніх виробничих занять виокремлюється в галузі ремесла, але ремесла громадського, часто в рамках загальногромадських ремісничих центрів (городища Добринівці, Монастирьок, Алчедар, ремісниче поселення Паріївка на Південному Бузі). Вироблений ремісничий продукт, крім задоволення потреб сім'ї й громади, потрапляє на міжплемінний ринок, забезпечується монетами (дирхеми, західноєвропейські денарії).

X століття – останній період існування ряду виробничих занять як домашніх. З рубежу X/XI ст. нарощуються масштаби шкірвиробництва, воно досягає рівня спеціалізації. З XI ст. від чинбарства відділяється шевство (професійна спеціалізація шкірвиробництва). Спеціалізуються ливарство (стає ювелірною справою), каменярство, костерізка, можливо – деревообробка. Росте й обсяг допоміжних ремесел та промислів: вапнярства (особливо з потребами кам'яного будівництва), вуглярства й дігтярства – для спеціалізованих чинбарства й залізоробки,

поташництва (для скловиробництва: наприклад, кількість скляних браслетів цього часу зашкалює). Саме в складі чи поблизу цих комплексів зафіксовані об'єкти вапнярства й вуглярства.

Зі встановленням державності більша частина домашніх виробничих занять спеціалізується, стає ремеслами. Їх продукція реалізується через ринок, у т. ч. й далекосяжний. Сприятлива історична й економічна ситуація, зрослий попит (насамперед владних та державних структур), європейський ринок, власний грошовий обіг сприяли створенню значного, у т. ч. й надлишкового, продукту. Допоміжні ремесла й промисли в багатьох випадках, особливо при обслуговуванні широкого й розгалуженого спектру міських громад, міських ремесел, стають спеціалізованими, постійними, професійними, ринковими.

ЛІТЕРАТУРА

Актуальні проблеми...

2010 Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль. – 136 с.

Бандрівський М.С.

1995 Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі на Львівщині // МДАПВ. – Вип. 6. – Львів. – С. 163–168.

Березанская С.С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н.

1994 Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине – Київ. – 187 с.

Винокур І., Горішній П.

1994 Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський. – 364 с.

Войнаровський В.М.

1998 Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // Записки НТШ. – Т. CCXXXV. – Львів. – С. 286–304.

2002 Давнє чинбарство на території України за археологічними даними – Автореферат дис. … канд. іст. наук. – Львів. – 22 с.

2006 Вапнярсько-чинбарські осередки черняхівської культури Українського Прикарпаття // Carpatica – Карпатика. – Ужгород. – Вип. 34. – С. 148–162.

2009 Сировинна база давнього чинбарства Східного Прикарпаття // Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. – Krosno. – S. 383–408.

2010 Вапнярство черняхівської культури: археологічне відображення та інтерпретація // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Том 1(29). – Чернівці. – С. 9–40.

2011 Вапнярство на галицьких землях IX–XV ст. // МДАПВ. – Вип. 15. – С. 210–225.

(у друці) Поташництво як археологічний артефакт // Археологічні студії.

Войнаровський В., Войнаровський А.

2011 Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова – Луцьк. – 2011. – 184 с.

Горішній П. А.

1994 Гончарний комплекс у с. Бакота // Археологія. – 48. – С. 97–99.

Готун І.

1993 Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. – 4. – С. 59–70.

2000 Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – С. 24–33.

Готун І., Петраускас А.

2005 Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – Вип. 16. – С. 243–245.

Гупало В.Д.

2009 До питання про "особливі печі" у давньому Звенигороді на Білці // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 127–153.

Козак Д.Н.

1992 Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.) – Київ. – 176 с.

Петраускас А.В.

2003 Видобуток та обробка каменю на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Археологія. – 1. – С. 66–75.

Проблемная ситуация...

1988 Проблемная ситуация в современной археологии. – Киев. – 288 с.

Ратич А.А., Шеломенцев-Терский В.С.

1972 Особые печи в древнем Звенигороде на Белке // АО 1971 года. – Москва. – С. 388–389.

Сванидзе А.А.

1985 Деревенские ремесла в средневековой Европе – Москва. – 176 с.

Скорый С.А., Каравайко Д.В.

2010 Новое о селитроварении в Украине // Stratum plus. – 5. – 2005–2009. – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест. – С. 311–326.

Терський С., Войнаровський В., Овчінніков О.

2007 Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Львів у Львові 1997 року // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 295–314.

Томенчук Б.

2008 Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ. – 696 с.

Хавлюк П.І.

1980 Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. – Вип. 34. – С. 30–34.

Філюк О.В.

2002 Лісохімічеі промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX–XIII ст. // Сучасні проблеми археології. – Київ. – С. 230–231.

Черняхівська культура. Актуальні проблеми...

2010 Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції КНПУ ім. М.П. Драгоманова) 15–17 жовтня 2010 р. Збірка тез доповідей на Міжнародній науковій конференції. – Київ. – 109 с.

Черняхівська культура: матеріали досліджень

2011 Черняхівська культура: матеріали досліджень // OIUM. – Київ–Луцьк. – № 1. – 244 с.

Podgórska-Czopek I.

1999 Osada z okresu rzymskiego w Otałeży, pow. Mielec, woj. Podkarpackie w latach 1977, 1981–1982 // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów–Krosno–Tarnow. – S. 89–164.

Vojnarovskyi V.

2011 (у друці) Wapiennictwo europejskiego Barbaricum w okresie rzymskim: artefakty, technologie, drogi translacji // Transkarpacke kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu. – Krosno.

Waldhauser J.

1977 Keltské sídlistě u Radovesic v severozápadnich Čechách // Archeologicke rozhledy. – XXIX. – 2. – S. 144–179.

Victor VOYNAROVSKY

AUXILIARY CRAFTS AND MANUFACTURES ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE I AND THE BEGINNING OF THE II MILLENNIUM A.D. (PROBLEMS AND SOURCE BASE), OR ON THE "PRODUCTION HIATUS" IN THE RESEARCH OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGISTS

It is the author's opinion that ancient productions and economy remain on the margins of archaeological research up to this day. This "production hiatus" is especially characteristic of Ukrainian archaeology of late, and the trend, unfortunately, only shows signs of intensification.

A great number of production cells are located outside settlements, within better reach of raw materials or as a concentration for several types of manufacture; yet these areas are only sporadically studied. It is in such cells that stationary artifacts are situated of a multitude of auxiliary crafts and manufactures typical of Ukraine in the period of the I and the beginning of II millennium A.D. Research papers on extraction and processing of iron ore, kaolin, stone, salt, as well as lime production are rare and few in numbers; there is also a deficiency of works on charcoal and tar production. Meanwhile, these manufactures leave significant (often also numerous and large-scale) stationary objects such as stone pits, quarries, furnaces and kilns, vats, stone-covered production platforms, as well as characteristic inventory and final products – ore, clay, stone, lime, charcoal, etc., all of which are easily identifiable using archaeological means.

The problem with auxiliary crafts and productions is also accentuated due to their overall capacity greatly outweighing the focus branches of trade. During certain stages of society's development, several household productions have also become auxiliary, such as skin, stone, bone, and wood processing as well as weaving.

Every kind of auxiliary craft leaves behind both stationary and portable artifacts. The current primary objectives in this branch of research include formulation of strict definitions of craft and manufacture, development of recognition patterns for auxiliary craft and manufacture (most importantly, for stationary objects, to allow easier identification on early stages of excavation), reconstruction of ancient technologies used in such productions, paleo-economic analysis of selected handicraft cells, creation of evaluation criteria for differentiation and specialization levels of auxiliary crafts and manufactures, their correlation with the more important in society's eyes focus crafts. A precise placement of auxiliary crafts and manufactures in the general structure of ancient productions and economy is necessary, as well as identification of the causes behind the specialization of auxiliary occupations (market situation, demand, circulation of money, social stratification) and the inclusion of the conclusions made into the greater picture of the socioeconomic history of South-Eastern Europe in the I and the beginning of II millennium A.D.